

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)"18-19"

Людмила Костенко

ШЕВСЬКИЙ КУСТАРНИЙ ПРОМИСЕЛ НА ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПОЛІССІ (друга половина ХІХ – 60-і роки ХХ століття)

У роботі досліджується історія розвитку шевського кустарного промислу на Лівобережному Поліссі, асортимент, крій, технологія виготовлення взуття, а також побут і звичаї кустарів.

Ключові слова: швець, кустар, шевський кустарний промисел, виготовлення взуття, чоботи „втяжки”, кроєне взуття, побут шевців, шевські звичаї.

У другій половині ХІХ століття більша частина України входила до складу Російської імперії. Історико-етнографічний регіон Лівобережне Полісся займала Чернігівська губернія. За сучасним адміністративно-територіальним поділом сюди належать північні райони Київщини, Чернігівщини та Сумщини. У другій половині ХІХ століття більшу частину товарів для населення виготовляли кустарі. Разом з тим відбувалося становлення промислового виробництва. Розвиток кустарних та капіталістичних підприємств став можливим після скасування кріпацтва та утвердження ринкових відносин.

Шкіряні кустарні промисли були предметом вивчення ще у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття як одна з галузей державної економіки. Вчених цікавили ареали поширення кустарних промислів, економічні та технологічні проблеми кустарів, асортимент виробів тощо. За радянського часу вони мало вивчалися. Крім того, кустарництво, яке тоді було у підпіллі, вважалося пережитком капіталізму та переслідувалося владою. Єдиним виданням з цього напрямку знань була книга Г.Й.Горинь «Шкіряні промисли Західних областей України другої половини ХІХ – початку ХХ століття». (К.1986)

Ми зупинимося на шевському кустарному промислі, одному з найпоширеніших на Лівобережному Поліссі. Завдання роботи – дослідити розвиток шевського кустарного промислу, асортимент, технологію виготовлення взуття, а також побут і звичаї кустарів. В основу дослідження покладені відомості з друкованих джерел другої половини ХІХ – початку ХХ століття та польові матеріали автора, зібрані упродовж 2005 – 2007 років.

РОЗВИТОК ШЕВСЬКОГО КУСТАРНОГО ПРОМИСЛУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – 60-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Шкіряне взуття довго було привілеєю заможного населення, з часом увійшло у побут простих людей. У кінці ХVІІІ століття, за відомостями А. Шафонського, чоботи носили тільки жителі південно-східної частини тодішнього Чернігівського намісництва (частина сучасної Полтавщина), а населення її середньої та північно-західної території (власне Чернігівської землі) було взуте у лапті та постолі,

© Костенко Людмила Анатоліївна – науковий співробітник Музею народної архітектури та побуту України НАН України (м. Київ).

плетені з лика ¹. З другої половини XIX століття завдяки розвитку кожум'яцького та шевського промислів шкіряне взуття стало більш поширеним.

Шевський кустарний промисел краще розвивався у бідній на ґрунти північній частині Чернігівської губернії, де кустарі, мало прив'язані до землі, займалися ремеслом цілий рік та шукали для свого товару ринки збуту. У південній частині губернії, де населення жило переважно із землеробства, шевці працювали тільки у зимовий час, більше на замовлення, ніж на ринок.

У другій половині XIX – на початку XX століття найбільшими шевськими кустарними осередками Чернігівської губернії були Семенівка, Березна, Короп, Глухів, Ічня, Чернігів, Борзна, Середина-Буда (нині Сумщина), Літки (тепер належить до Київщини), Почеп (тепер територія Росії). На початку XX століття Чернігівська губернія за кількістю кустарів, котрі працювали на ринок, була однією з перших у Росії. Чи не найголовнішим її кустарним пунктом було село Семенівка (4 794 кустарів) ². Друге місце належало містечку Березні, де працювало до 2 000 шевців, не враховуючи жінок і дітей до 13 років ³.

Більшість кустарів були малоземельними або безземельними ⁴. У Коропі, за відомостями місцевого дослідника, вони були відірвані від землі і жили виключно промислом ⁵. Шевці Березни половину або третину землі здавали в оренду, оскільки їм вигідніше було займатися ремеслом ⁶. Серед кустарів були і заможні землероби, як родина шевця І.І. Моторого із села Семенівки. У його батька було 10 дітей, із них 6 синів, які шили чоботи. Родина мала коня, півтора гектара землі, яку обробляла самостійно ⁷.

Шевський кустарний промисел Лівобережного Полісся пережив період успіху та часи напруженої боротьби за існування. З другої половини XIX століття шевці багато шили взуття та добре заробляли. Ближче до кінця XIX століття їх почали витісняти з ринків російські шкіряники, у яких товар був дешевший та якісніший. Ці обставини не призвели до знищення промислу, навпаки тоді число шевців, за даними дослідників, зросло ⁸. На початку XX століття їх стало ще більше. Про це говорять такі цифри: у 1898 році шевців у Чернігівській губернії було 3 000, у 1914 році – 10 987 ⁹. Шевський кустарний промисел розвивався завдяки кмітливості шевців, які в пошуках заробітку вирушали на села.

З появою на ринку російського взуття прибутки кустарів зменшилися ¹⁰. Якщо раніше пару чобіт вони продавали за 4-5 рублів, то тепер за 2 рублі ¹¹. Добре заробляли кустарі лише восени, коли зростав попит на їх товар. Зокрема, шевці Березни у серпні, вересні та жовтні отримували за свою працю по 15-18 рублів, усі разом вони шили близько 1000 пар чобіт у день ¹². Після Різдва попит на взуття падав, і ціна на нього знижувалася ¹³. Зимових заробітків шевцям вистачало тільки на гас. Про умови праці кустарів містечка Березни писав тодішній дослідник: „Біля вікна, на колодах, сидять бліді, понурі, зі скуйовдженим волоссям, з тмяним поглядом, як люди перевантажені роботою, вузькогруді, невисокого зросту шевських справ майстри. Зайняті всі, батько з синами, дід з онуками, зять з тестем, майстер з учнем. Сплять не більше 4-х годин, живляться хлібом, огірками і картоплею” ¹⁴.

Розвиток промислу залежав від умов закупівлі сировини та збуту товару. Багато кустарів через відсутність обігових коштів працювали на скупників, якими були купці та багаті шевці. Вони поставляли їм шкіру та забирали вже пошиті чоботи. У Семенівці на місцевих і приїжджих скупників працювало близько 4 200 кустарів ¹⁵. Заробляли шевці мало, зокрема кустарі Коропа отримували за пошиту пару 75 копійок або 1 руб ¹⁶. Багато з них потрапляли у фінансову залежність від скупників і віддавали їм виготовлені чоботи за безцінь. Частина шевців послугами посередників не користувалася. Гроші для придбання товару вони позичали „на віру” у заможних людей, борг віддавали вже після продажу взуття ¹⁷. Описані обставини негативно впливали на розвиток промислу. Щоб звільнитися від боргу, кустарі шили взуття швидко і неякісно. Заможні шевці купували шкіру безпосередньо у виробників. Кустарі Березни привозили її з Седнева –

найбільшого кожум'яцького осередку Чернігівської губернії. Деякі кустарі співпрацювали з банками. Відомо, що шевці Семенівки з часів непу користувалися банківськими векселями¹⁸. Невелика частина кустарів була засновниками кредитно-ощадних товариств. Така спілка існувала у Березні. Вона налічувала 800 членів, а її кредитний капітал становив 60 000 рублів¹⁹.

Шевці виготовляли взуття одноосібно або з синами чи учнями. Кустарі, які не мали коштів для придбання шкіри, наймалися на роботу до своїх багатших товаришів. Їх називали „отпарщиками”, оскільки вони отримували заробіток від кожної пошитої пари. У таких „швальнях” цілий рік з 7 ранку до 12 ночі працювало від п'яти до дванадцяти чоловік. Кращий майстер отримував за пошиту пару 80 копійок або 1 руб, гірший – 50 копійок. Господар, крім того, харчував робітників за свій кошт²⁰.

Пару чобіт майстер міг пошити за дві доби. Якщо все необхідне для цього було заготовлено заздалегідь, він справлявся з роботою за добу²¹. Протягом року шевець разом з помічниками міг виготовити до 500 пар взуття²².

Продавали кустарі свої вироби на ярмарках. Найбільше їх розходилося в період від днів святих апостолів Петра і Павла (12 липня) до святих чудотворців Кузьми і Дем'яна (14 листопада), коли люди, зібравши урожай, справляли собі обнови²³. Піком продажу взуття було свято Покрови Пресвятої Богородиці. Шевці розповідали: „На Покрову, було б у тебе 30 пар, 30 би і продав”²⁴. Докупували взуття перед Різдвом.

У другій половині XIX століття шевці Чернігівської губернії возили свої вироби на ярмарки до південних українських міст та у Новоросійський край. Кустарі Борзни, Коропа, Новозибкова продавали до 25 000 пар чобіт у землі Війська Донського та на Кавказ²⁵. Борзнянські шевці возили до 2 000 пар взуття на суму до 10 000 рублів на ближні ярмарки та у Полтаву²⁶. Шевці Олишівки близько 5 000 пар взуття поставляли київським торговцям²⁷. Кустарі Коропа торгували на ближніх ярмарках – у Понорниці, Чапліївці, Алтинівці. Вони також відправляли чоботи возами, яких налічувалося кілька десятків (у кожному вміщувалося 250 пар), на ярмарок у Полтаву. Коропські шевці перевозили чоботи і барками через Десну та Дніпро до Кременчука, Катеринослава, де успішно збували. Вони торгували самостійно або віддавали товар скупникам. Останні заробляли по 150-200 рублів від воза. До Коропа за товаром приїжджали також скупники-євреї з Єкатеринославської, Київської (м. Шпола), Полтавської (м. Золотоноша) губерній²⁸.

Частина взуття продавалася безпосередньо у кустарних осередках. Зокрема, шевці Коропа торгували ним на базарній площі з цехової ятки – спеціальної кустарної лавки, а також на шевському цеховому дворі²⁹.

Шевці Чернігівської губернії були спроможні виконати замовлення і на пошиття солдатського взуття. Під час Східної війни (1855 р.) кустарі Березни виготовили 4 тисячі пар чобіт для Сосницького ополчення³⁰.

У кінці XIX – на початку XX століття чернігівські шевці збували свій товар на південь України і навіть до Сибіру³¹. Березнянські шевці здавали чоботи у місцеві лавки, везли їх до Курської губернії, на південь та віддавали скупникам³². Останні торгували ними на чернігівських і полтавських міських ярмарках³³. Шевці Березни також продавали взуття у ближніх місцевостях – Сновську (тепер Щорс), Чернігові, Мені³⁴.

За часів непу кустарі Семенівки виготовлені чоботи складали у бочки (там вони не зминалися), а восени везли на „Вкраїну” (центральна частина України), де продавали по 2 рублі за пару. До них за товаром також приїжджали купці з Полтави, Стародуба та інших міст. Їх знали за прізвищами – Гілька, Крот, Зальопа³⁵.

Після Різдва шевці працювали „на відході” – подорожували селами. На допомогу вони брали двох підмайстрів або знаходили таких на місці. Семенівські шевці вирушили на заробітки цілими „швальнями”. Вони обшивали Чернігівщину і йшли далі на південь, бували навіть у Катеринославській губернії³⁶. Шевці оселялися в окремії родині, виготовляли взуття для всіх її членів, яких могло

бути до дванадцяти, там ночували і харчувалися, а після закінчення роботи шукали іншого замовника. Платою для них були продукти, частіше зернові. Очевидці розповідали: „Заробіток несе – муку на плечах”. Шевці подорожували селами і за радянської влади, під час війни 1941-1945 років та у післявоєнний період ³⁷.

Навчалися шевського ремесла 3-4 роки, починаючи з дванадцятирічного віку. Учні жили у майстра, за його кошт харчувалися, за навчання не платили. Вони опановували шевське ремесло і доглядали його дітей ³⁸. Спочатку майстер довіряв учню розібрати чобіт, який потребував ремонту. Після року навчання він пришивав підшву до старих чобіт, робив дрібний ремонт. Першою серйозною роботою учня було пришиття халяв до передів ³⁹.

Школи шевського ремесла організовували і повітові земства, щоб допомогти людям здобути професію. Земська навчальна майстерня деякий час діяла у селі Тихоновичах Сосницького повіту ⁴⁰. У селі Ваганичах та у слободі Радуль Городнянського повіту була пересувна шевська майстерня. Навчання там тривало 3 роки і було безкоштовним. Приймали до майстерні дітей не молодших 12 років, переважно письменних, яких формували у групи по 18 чоловік. Начальний рік тривав з 1 серпня по 1 липня, 1 місяць були канікули. Учні навчалися з восьмої години ранку до шостої вечора з двогодинною перервою на відпочинок. Випускники майстерні вмлі за малюнком або зі слів замовника викроїти та пошити селянське і міське взуття: чоботи, черевики, туфлі, щиблети, венгерки. Разом з атестатом вони отримували безкоштовний набір інструментів. У зимові місяці до майстерні на вакансії приймали всіх бажаючих. Туди також дозволяли приходити стороннім шевцям за порадами або працювати під наглядом майстра ⁴¹.

Після встановлення в Україні радянської влади кустарям заборонили самостійно працювати. Для забезпечення населення взуттям були організовані шкіряні артілі, куди кожум'яки та шевці перейшли на роботу. Такі підприємства діяли в Олишівці, Коропі, Березні, Семенівці, Літках, Ічні та інших кустарних осередках ⁴². Артільна праця була тяжкою, платня мізерною, та давалася взнаки сталінська система керівництва. Швець В.П. Жук з містечка Семенівки розповідав про ті часи: „У нас до війни була артіль інвалідів, я там з батьком працював з 12 років (не мав однієї руки). Я 27 пар (54 одиниці) заготовок за зміну шив. Пішла людина до туалету – обліковець за нею слідом, пішов покурить – на часи. Як запізнився на 7 хвилин, вже не пускали, судили”⁴³. Артіль діяли до 60-х років ХХ століття, тоді їм на зміну прийшли побуткомбінати, взуттєві фабрики.

За радянської влади шевці займалися промислом підпільно. Причиною цього був попит на взуття та мізерна зарплатня, яку вони отримували на державних підприємствах. Якщо ж ремісник хотів працювати легально, на нього накладався великий податок, який важко було сплатити ⁴⁴.

Радянська влада намагалася знищити кустарний промисел. У домівках кустарів проводили обшуки інспектори фінвідділу. Вони забирали виготовлене взуття, на майстрів накладали великі штрафи або віддавали їх до суду. Про жорстоке ставлення до кустарів у ті часи довідуємося з розповіді шевця С.М. Глебка з містечка Березни: “Батько нашив чобіт, позакидав на горище, прийшли з фінвідділу, він їх не пускав, його турнули згори, чоботи поскидали і позабирали. Батько неділю полежав і помер” ⁴⁵.

Безпечніше стало працювати кустарям за керівництва СРСР Л.Брежнєвим (середина 60-х – 70-і роки). Тоді взуття шили багато та продавали його, не ховаючись. Найпрацьовитіші ремісники стали жити заможніше. Один з них розповідав: „При Брежнєву трохи пожили люди, я хату синові побудував” ⁴⁶.

У кустарів на той час покращилася технологія виготовлення взуття. Цьому сприяв їх досвід роботи на державних взуттєвих фабриках та поява у багатьох з них швейних машинок. Серед шевців тоді виділилися „заготовщики”, які пристрочували халяви до передів. Замовлення вони отримували від своїх товаришів, яким залишалося у цьому випадку тільки пришити підшву. Деякі шевці „готовали” близько п'ятнадцяти чоловікам ⁴⁷.

До війни 1941-1945 років шевці виготовляли взуття з простого товару (полуvalu) та юхти, які їм поставляли кожум'яки. Після війни вони почали переходити на хром. Рецeпт його виготовлення кустарі перейняли на державних підприємствах. Пізніше, коли радянський режим пом'якшився, хромову шкіру приносили з заводів. Крім того, у містечка, де існувало шевське ремесло, шкіру машинами привозили з Прибалтики, Росії (м. Клинці), Василькова, підшву і каблуки – з Києва, колодки – з Росії (м. Нозибків)⁴⁸. За шкірою шевці також їздили до Василькова, Москви⁴⁹.

Усе необхідне для виготовлення взуття можна було купити і на місцевих базарах та „толкучках”. У Березні у понеділок був спеціальний шевський базар, на який приходили тільки шевці. Вони обмінювалися матеріалом, купували шевські знаряддя, зокрема, дерев'яні цвяхи різного розміру, які продавалися на склянку⁵⁰.

Багато шевців збували взуття на ярмарках. Кустарі Березни возили його підводами до Мени, Седнева, Щорса, Чернігова⁵¹. Семенівські кустарі продавали свої вироби на ярмарках Новгород-Сіверського, Холмів, Понорниці, Корюківки, Чернігова та у ближніх селах. Вони також подорожували на великі відстані – до Західної України (Тернопіль), „на Вкраїну” (центральну Україну), до Білорусії⁵². Олишівські шевці збували свій товар у Козельці, Острі, Чернігові, у селі Чемер, де був великий ярмарок⁵³. Шевці Середино-Буди продавали взуття на Хуторі Михайлівському⁵⁴. У 50-60-х роках із Семенівки та інших великих кустарних осередків на ярмарок їхало до 50 шевців⁵⁵.

Деякі кустарі продавали товар невеликими партіями, по 4-5 пар, траплялося долали для цього великі відстані пішки. Зокрема, семенівські кустарі подорожували до Понорниці, Машева⁵⁶. Інші шевці знаходили замовників у сусідніх місцевостях. Майстер Андрій Проколіїв з Коропа обшивав села Коропського району: Нехаївку, Рижки, Шабалинів, Нові Млини, Головоньки, Керабутівку та інші. Товар замовникам розвозив на велосипеді. Він був хорошим майстром, про його чоботи казали: „Це проколіївські”⁵⁷.

Деякі шевці приймали замовлення вдома. У містечку Глухові жив знаменитий майстер М.А.Сайчук, який не тільки добре шив взуття, й створював нові його моделі. У неділю біля його хати стояли кінні вози, на яких приїжджали замовники з Шосткинського, Кролевецького та інших районів Сумської області. У нього шили взуття не тільки прості радянські громадяни, але й чиновники Глухова та інших міст⁵⁸.

Ціна хромових чобіт у післявоєнний період становила 240-270 рублів, юхтові були на 20-30 рублів дешевші. За хромові чоботи у 60-х роках платили 60-80 рублів, так само, як і за фабричні⁵⁹.

Кустарі Лівобережного Полісся масово шили взуття до 60-х років ХХ століття, доки на радянському споживчому ринку не з'явилося більше товарів. Деякі шевці Березни та Семенівки працювали до 80-х років, окремі майстри можуть виготовити взуття і сьогодні⁶⁰.

АСОРТИМЕНТ ВЗУТТЯ

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття шевці для простого населення виготовляли взуття з полуvalu (шкіри простої вичинки) та юхти (краще обробленого товару), зрідка з сап'яну (козячої шкіри)¹. Невелика група кустарів шила взуття для купців та поміщиків з дорогих видів шкір: хрому, плату, шевро, гамбургу, які поставлялися з північних російських губерній². За радянської доби кустарі шили взуття з юхти та хрому³.

Шевців, які працювали для вищих верств населення, називали „чистий мастер” або „чистодел”⁴, а створені ними вироби „чистий сапог”⁵. Вживання щодо шевця і його продукції назви „чистий”, очевидно, пов'язано з тим, що він працював з товаром, який не давав бруду. Бо в процесі пошиття юхтового взуття, майстер мав справу з дьогтем, який був чорним, від чого його одяг дуже бруднівся, крім того, ця речовина мала стійкий, неприємний запах⁶.

У другій половині XIX – на початку XX століття найпоширенішим взуттям серед простого населення Чернігівської губернії були чоботи. Жінки, крім того, носили і черевики ⁷. Дослідники того часу свідчили, що чоботи тут побутували витяжні і кроєні ⁸.

Витяжні чоботи шилися з полувалу та юхти. Нами зафіксовано два їх різновиди: перший – у якому халяви та переди були суцільні, виготовлені з одного шматка шкіри (якщо не вистачало матеріалу, то доточувався задник), у другому – переди виготовлялися окремо та зшивалися з халявою і задником, які були вирізані, як одна деталь. Витяжні чоботи доходили до колін ⁹ або були такими довгими, що їх на носі густо морщили ¹⁰. Таке взуття мало злегка підняту догори носову частину, низький каблук, набраний зі шматочків шкіри. Хто був заможнішим, замовляв його вищим. Чоботи з полувалу могли бути жовтого кольору, якого шкіра набула у процесі дублення, а також чорного, коричневого, червоного, зеленого ¹¹. Витяжні чоботи виготовляли до 50-х років XX століття¹².

Кроєне взуття більше шили з юхти. Традиційні селянські чоботи склалися з передів, халяв, які кроїлися разом із задниками, та підосви. Вони були середньої довжини або високими, під коліном фігурно вирізаними. До чоловічого варіанту з вивороту пришивалися „вуха” для зручного одягання. Переди і задники чобіт були невисокими та твердими, носок у них був округлий або до кінця злегка звужений. На місці з'єднання переду і задника було покладено два стійки. Переди святкових чобіт кроїлися „з шийкою” (чоботи „до шийок”), робочого – без неї („резні” ¹³, „у накладку”¹⁴). Каблук у них був невисокий, набірний ¹⁵. В середині чоботи були не утеплені, лише мали шкіряну чи полотняну підкладку. Жінки у будень носили чорні чоботи, у свято червоні¹⁶. Молодь полюбляла чоботи „на рипах”. Їх робили на спеціальній підосві, яка при ходьбі рипіла. Юхтові чоботи вважалися практичнішими, ніж виготовлені з полувалу, бо змащувалися дьогтем, який не пропускав воду. Описане взуття шили до 50-60-х років XX століття ¹⁷.

Заможні чоловіки носили чоботи, які закривали коліна, щоб у холодну пору не мерзнути. Таке взуття щільно прилягало до литки та спереду мало „фартушок” – фігурну деталь, доточену до халяви. Цей вид чобіт побутував ще у 30-х роках XX століття ¹⁸.

На Глухівщині заможні чоловіки носили чоботи вище колін, з гострими носами. Їх наколінна деталь та переди оздоблювалися яскраво вишитим квітковим орнаментом, до задників кріпилися жовті ланцюжки. Їх різновидом були літні черевики у формі човника, з короткими халявами, чорного кольору, з синім відливом. Місце з'єднання халяв і передів тут оздоблювалося аплікацією зі шкіри у формі зубців ¹⁹.

Для жінок шевці виготовляли юхтові або хромові черевики з довгими халявами, які мали спереду шнурівку ²⁰. В Ічні їх шили з короткими загостреними носками, на невисокому набірному каблуку ²¹. Міщани Ніжина носили черевики з „мідними гвоздиками”, до яких одягали товсті білі панчохи²². На півночі Сумщини таке взуття робили з „тарактушками”. Воно мало дерев'яний каблук, у який швець, для досягнення звукового ефекту, насипав горох ²³.

На початку XX століття побутували чоловічі хромові чоботи „утінки”. Свою назву вони отримали завдяки довгому, шириною близько „двох пальців” носку, який нагадував качиний ніс. З такими ж передами шили і жіночі туфлі. Вони могли бути світло-коричневого кольору, спереду перехрещені „запоночками”. Каблуки у таких туфлях були набірні або дерев'яні, обтягнуті шкірою. До Жовтневої революції таке взуття було у заможного населення, пізніше його носили жінки радянських офіцерів та чиновників. А взагалі жіночих туфлів на Лівобережному Поліссі шилося мало. У Семенівці перед війною був тільки один „тухольний мастер” Йосип Месяц ²⁴.

У повоєнний час модним чоловічим взуттям були чорні юхтові чоботи з високими щільними халявами, які відкочувалися і відкривали білу підкладку з баранячої шкіри ²⁵.

До та після війни чоловіки носили чоботи під назвою „джімі”, пошиті на зразок офіцерських. Вони відрізнялися від традиційних широкими, продовгуватими носами та високими щільними халявами. „Джімі” шилися виключно з хромової шкіри і вважалися вишуканим взуттям, доступним не кожному. Їх носили „багаті кавалери на легку портянку”. З часом шевці почали виготовляти „джімі” для жінок, але з нижчими, ніж для чоловіків, халявами ²⁶.

У довоєнний та післявоєнний період побутовали також „варшавські чоботи” з юхти чи хрому, пошиті за польським зразком ²⁷. До Жовтневої революції їх носили виключно купці та поміщики ²⁸. Такі чоботи відрізнялися від традиційних високими та м'якими передами і задниками ²⁹.

Приблизно у 60-х роках у моду увійшли кроєні хромові чоботи з м'якими халявами, які у литці були щільними, а нижче неї склалися у „гармошку”. Таке взуття носили чоловіки і жінки ³⁰.

У 50-60 роках шевці виготовляли жіночі чобітки під назвою „руминки”, на зразок фабричних, імпортованих з Румунії. У магазинах таке взуття купити було важко. „Руминки” шилися з чорного або коричневого хрому, мали широкі, округлі носки, короткі халявки зі шнурівкою спереду. Шнурки затягувалися у металеві кільця („пістони”). Каблук у такому взутті був середньої висоти, широкий, злегка звужений донизу („віденський”). Його робили зі шкіри або дерева (взуття „на корках”). „Дамський” майстер Федір Кравченко з Березно халявки „руминок” шив з відворотом, переди оздоблював машинною строчкою (сіточка), на боковинах робив випуклі рельєфні лінії у формі завитка, для цього на шкірі наводив контур малюнка, на нього наклеював шнурок і закріплював машинною строчкою ³¹. Зимовий варіант „руминок” утеплювався фабричним хутром ³².

У 50 – 60-х роках чоловіки та жінки також носили фетрові чоботи, виготовлені за зразком фабричних. Їх, як і „руминки”, у магазинах купити було важко. Халяви такого взуття були пошиті зі щільного білого фетру, а переди і задники з коричневої або чорної шкіри. Зовнішня сторона халяви оздоблювалася сердечком („чирвою”). Каблук у таких чоботях був невисокий 1,5 см ³³.

Останнім часом шевці виготовляли чоловічі ботинки та чоботи на замку, жіночі чоботи, туфлі, босоніжки тощо ³⁴.

ВИГОТОВЛЕННЯ ВЗУТТЯ

Швець виготовляв взуття у своєму житловому приміщенні. Його робоче місце було біля вікна, напроти печі. Виготовляв майстер взуття вручну, на колінах. У пізніші часи переди до халяв пришивав швейною машинкою. Швець сидів на спеціальному стільчику, який називався „крісло” ³⁵. Найпростіше сидіння робили з дерев'яного пенька, у якого вибирали середину, а зверху набивали шкіряні паски ³⁶. Також були стільчики на трьох ніжках, з круглим, заглибленим сидінням, виготовлені з верби. Пізніше у побут увійшли „крісла” з квадратною основою, на яку набивалася шкіра або шкіряні паски шириною три сантиметри. Оскільки майстер працював сидячи, спеціальні конструкції стільчиків мали полегшувати його фізичний стан ³⁷.

Шевці мали також невеликий столик „верстак” з висувною скринькою, у якій зберігалися інструменти. На його кришці, у двох неглибоких гніздах, зроблених з планочок, лежали залізні цвяхи та дерев'яні „шпильки” для прибиття підшви ³⁸.

Перш ніж приступити до пошиття взуття, швець заготовляв дратву, „клейстер”, „шпильки”.

Дратвою зшивали деталі чобота. Її скручували („сукали”) з кількох конопляних ниток, прикріплених до цвяха у стіні. Після того дратву покривали смолою та натирали воском, щоб була слизькою. Перед пошиттям взуття дратву потрібної довжини відрізали, кожен з її двох кінців заправляли у роздвоєну щетину дикого кабана і майстерно скручували, казали „робили рисви”. Свиняча щетина виконувала роль голки. Шили взуття обома кінцями дратви, двома руками

навперемін. Пізніше щетину замінили залізним гачком. Тоді у роботі був задіяний тільки один кінець дратви, що знижувало міцність підошви.

„Клейстру” (клей) використовували для приклеювання деталей взуття. Її виготовляли з дрібно помеленого запареного водою борошна, товченої картоплі, клею вишневого та сливового дерева. Жартома говорили, що переди у чоботях зроблені з хлібної шкоринки.

Кращим матеріалом для „шпильок” був клен. Вибір деревини пояснювали так: „Клен не боїться води, як не стій у воді, не розкисне”. В той же час остерегалися брати у роботу березове дерево, яке у воді „бубне”. Клен обстругували, сушили, різали на коліщата, які у свою чергу дрібнили на плашки і вже з них робили „шпильки”³⁹.

Мірки знімали за допомогою шнурка або смужки паперу, серед них: довжина ступні, окружність у пальцях, підйом, об’єм литки. Майстри також мали „модельки” з картону, які відповідали певному розміру і фасону взуття⁴⁰. Кроїли виробу закрійним ножом шириною „у два пальці”, щоб було видно матеріал. Це робили на спеціальній дошці, яка називалася „кройніца”. Її виготовляли з дерев м’яких порід – липи, осики, берези, клена, верби, щоб не тупився ніж. Ширина „кройніци” була близько 60 сантиметрів, довжина близько 1 метра⁴¹.

Переди кроїли з міцнішої шкіри, яка бралась зі спини тварини, на халяви ішов тонший товар, з „пахви”⁴². З середньої коров’ячої шкіри виходило 4 пари чобіт⁴³. Підшовка була товстою, з конячої або волячої шкіри кустарної вичинки („чепрак”) та заводської („бланк”)⁴⁴. На підкладку („пудклейка”, „піднаряд”) використовували свинячу шкіру. Чоботи з неї шили рідко, бо вони пропускала воду. Підкладку також робили з цупкого полотна або білої баранячої шкіри⁴⁵.

Юхту перед розкроєм та пошиттям при потребі фарбували, частіше у чорний колір. Для цього на її „лице” наносили залізний купорос. Чорний колір утворювався завдяки поєднанню дубильної кислоти, якою була насичена продублена шкіра, та окису заліза. Як фарбу використовували і металеві відходи з-під точила, настояні на воді. Помашена таким розчином шкіра чорніла за добу⁴⁶. У Літках чорну фарбу отримували з бурякового квасу, який певний час тримали у залізному чавунці. Полуवाल тут фарбували у зелений колір відваром молодого листя яблуні, у жовтий або коричневий з пожовклого листя цього дерева або цибулиння⁴⁷.

Юхтову шкіру перед розкроєм для пом’якшення мастили дьогтем з боку міздри та „викачували” (розминали) руками. Цю роботу також могли доручити „юхтарю”, який виконував її на спеціальній дошці з отвором, при потребі він міг шкіру і почорнити.

Витягували халяви і переди на спеціальній дерев’яній дошці у формі чобота, яка називалася „кручок”, „крук”, „кручче”. Окремо переди витягували на „полукруччях”, одночасно на ліву і праву ногу. Щоб отримати витяжку, шкіру насаджували на „кручок” або „полукруччя”, змащені житнім тістом, і розтягували у потрібних напрямках. У Семенівці це робили за допомогою фуги – залізного інструмента, який мав стержень посередині та робочі частини (пластини) по боках. По завершенні операції витяжку закріплювали на „кручку” гвіздками і залишали сохнути. Після того знімали, мастили дьогтем та викачували руками, щоб була м’яка (тверда – „каляна”)⁴⁸.

Деякі шевці на поверхню „витяжки” наносили малюнок методом тиснення. Це робили за допомогою спеціального пристрою – „рольки”. Він являв собою рухома вісь, прикріплену до стелі ременями, на її кінці був залізний каток із зубцями довжиною близько десяти сантиметрів. Шкіру ролили на спеціальній дерев’яній дошці, яка вгиналася. У Седневі відбитки на шкірі називали „вівсянка” (ромбики), „просянка” (кола)⁴⁹.

Виготовлення кроєних чобіт починалося з пришиття („тачання”) халяв до передів. Після того з вивороту зшивалася халява із задником, для зручності її одягали на „правилля” (два довгих дерев’яних бруски).

Далі укріпляли переди і задники. Для цього у них вклеювали товсту шкіру, частіше конячу. Її можна було замінити липовою корою („лубком”), яку попередньо розмочували і обстругували за викройкою. Поверх неї накладали полотно. (Переди і задники легкого взуття укріплювали мішковиною). Далі заготовку чобота приміряли на дерев'яну колодку („копил”), яка відповідала певному розміру та фасону взуття. Якщо нога мала високий підйом, на колодку, у місці його збільшення, набивали „личини” (шматочки шкіри).

Наступний етап пошиття чобота – виготовлення підошви. Перше до колодки прибивали устілку, яка могла бути шкіряна або виготовлена з берези чи ясеня. Після того на неї за допомогою плоскогубців натягували заготовку чобота, прикріплювали її трьома цвяхами і разом з устілкою міцно стягували дратвою („циркували”). Під час цієї операції послуговувалися „кривим” шилом (дугоподібним). У чоловічих чоботах по краю устілки прибивали рант (шкіряна смужка, шириною 2 сантиметра). На товстій підошві він міг бути відсутній. Після цього ближче до каблука клали „вимостку” – шматочок шкіри або липову пластину, з розрахунку на те, що остання утопчється (тепер супінатори) ⁵⁰.

Щоб чоботи рипіли, „вимостку” робили з двох шкіряних пластин. Вони вирізалися „хвостиком”, склалися лицем до лиця і приживлялися з одного кінця маленьким цвяшком. Таку „вимостку” виготовляли з товстої шкіри („хунтовий товар”) або тонкої, яку для набуття міцності тримали в солярці. При ходьбі пластини рухалися в сторони та рипіли.

Товар для підошви намочували водою і для щільності вибивали молотком. Після того його приживляли до колодки цвяхами і разом з рантом обрізали „рантовим” ножем. Тоді проколювали шилом підошву, брали шпильку, яку до того тримали в зубах і одним ударом молотка забивали. Для надійності взуття підбивали у дві шпильки. Підошву також могли пришити дратвою. Тоді на її поверхні робили неглибокий надріз, всередині якого ховали шов ⁵¹. Підошву також приклеювали смолою.

Наостанок робили каблук („підбор”). Його набирали з обрізків шкіри („ласкуття”) та прибивали довгими дерев'яними цвяхами („колеєм”). Верх каблука усаджували дрібними залізними цвяхами. Зверху могли прибити підкову або металеві косячки. Дерев'яні каблуки вистругували з вільхи, яка була легкою на вагу ⁵².

Готовий чобіт звільняли від колодки. Для цього по підошві злегка били молотком, щоб відстали цвяхи, якими вона була прикріплена. У колодці також був отвір, куди вставляли спеціальний ключ, за допомогою якого її витягували. (Колодка складалася з двох деталей, верхньої – „гестки” і нижньої – „поноски”).

Після цього чоботи мали пройти кінцеву обробку. Щоб виявити виступаючі „шпильки”, взуття одягали на залізну „лапу” і стукали по підошві молотком. Зачищали їх „рашпілем”, а також „драчкою, терпушком, шкурочкою, скляночкою”. Щоб надати заднику потрібної форми, його відтягували „клесачкою”. Шви на поверхні задника вирівнювали „відводкою”, яку перед тим нагрівали. У чоловічих чоботах рант робили зубчастим. Для цього нагрівали на вогні рантове коліща, занурювали його у чорний віск і проводили по шкірі. Якщо рант не накочували, він був непомітним. За допомогою нагрітого на вогні „хумеля” прогладжували („косували”) торцеву частину підошви та змащували її воском. Нагрітим „амбузом” прогладжували („косували”) підошву та каблуки ⁵³. Після того трохи намочували халяви, вставляли у них „правиля” і клали у тепле місце для надання їм стрункості. Якщо халяви треба було розширити, між „правилями” вставляли клин („стрілицю”). Якщо їх хотіли зробити „гармошкою”, шкіру придавлювали кліщами, формуючи 4-5 кілець, далі вона осідала сама ⁵⁴.

У кінці чоботи глянцеювали воском, полірували гладенькою паличкою ⁵⁵. Їх також покривали „глазуррю”, яку купували у магазинах ⁵⁶.

ПОБУТ ТА ЗВИЧАЇ ШЕВЦІВ-КУСТАРІВ

Кустарі мали своєрідні побут та звичаї. На Лівобережному Поліссі ще у кінці XIX століття існували ремісничі цехи. Раніше вони виконували завдання організації виробництва, збуту продукції, охорони економічних інтересів ремісників, а також брали участь в охороні та обороні міста¹. З часом частина цих функцій втратилася. У цеховиків Коропа і Ніжина від старого устрою залишилася взаємодопомога при продажі виробів². Чернігівські цеховики збиралися раз на рік на обід, вносили до спільної каси гроші, які використовували на оздоблення церковного іконостасу та на позички своїм членам³.

У середовищі цеховиків ще у першій половині XX століття побутувало свято вшанування вогню. Його відзначали восени, коли дні ставали коротшими і з'являлася потреба працювати при світлі. У містечку Березні зміни у роботі кустарів визначали за молотьбою гороху: “Як горох по дорозі валяється – починають уже ввечері робить”⁴. Вшановували вогонь у одне із християнських свят. Тоді шевці збиралися за святковим столом, запалювали велику свічку власного виготовлення, вечеряли, співали. У Березні розповідали: “На Покрову лампу святять, щоб робить увечері. Заможують ... називається христять лампу”⁵. У Семенівці шевці за святковим столом збиралися двічі. Перші „засідки” у них були на Першу Пречисту (Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня), коли багатші кустарі наймали на роботу „отпарщиків” і ставили для них могорич – кварту горілки (пляшка на 4 літри). На Другу Пречисту (Різдво Пресвятої Богородиці, 21 вересня) робітники переходили до роботи при світлі, і хазяїн влаштував для них „другі засідки”⁶.

У кустарів зберігався звичай запалювати у церкві свічки власного виготовлення на великі християнські свята. Очевидно, він пов'язаний зі вшануванням вогню. У Березні приносили свічки до храму на Різдво, Воскресіння Христове, Покрову⁷. Кустарі Борзни запалювали їх у церквах 1 листопада – у своє цехове свято Кузьми і Дем'яна⁸. Шевці Олишівки у великі річні свята приносили на богослужіння шість великих зелених свіч. Вони розташовувалися по обидва боки церкви, по 3 чоловіки, один за одним, двоє з них відділялися від своїх рядів і з запаленими свічами прямували у вітвар, один у східний, другий у західний, і там стояли, доки читалося Євангеліє, потім цією ж дорогою поверталися назад. Старший серед них („старшинець”) відвідував церкву з символом влади – жовтою очеретяною палицею. Вона була висотою близько двох аршинів (1,4 метра), мала великий срібний набалдашник з протягненими у нього різнокольоровими стрічками. „Старшинець” тримав її у руках, не торкаючись землі. У інший час палиця зберігалася у церковній ризниці⁹.

Будні шевців були одноманітними. Щоб якось себе розважити, вони заводили у помешканнях пташок – щиглів та чижів. “Мій батько шиє, на його плечах або на голові сидить щиголь, співає” . “Строчиш машинкою чи ніж гостриш об камінь – щиголь співає, аж заливається”. Шевці також підторговували пташками, на яких було багато замовників. У Чернігові за чижа платили 1 руб¹⁰.

Пташок ловили за допомогою спеціальних пристроїв – сільця або западні. Сільцем називали мотузяну петлю, яку розміщували на дереві. Коли пташка ставала на неї лапкою, кінець мотузки тягнули і вона опинялася у пастці. Западня мала вигляд клітки, з незалежними боковими частинами – “западками”. До неї пускали щиглицю, яка своїм родичам “давала склик”. “Западки” у цей час відкривали, у їх середині була приклеєна „підманка” – насіння конопель, соняшнику, яблук. Коли пташка направлялася до наживи, “западки” зачинялися, і вона опинялася у пастці. Тримали пташок усю зиму, на Благовіщення або перед Великоднем їх випускали на волю¹¹.

Шевці були носіями фольклорних традицій. У їх середовищі побутували приказки, анекдоти, бувальщини та жарти.

З приказок довідуємося про значення шевського ремесла для родини шевця. „Якби шевцеві не клесачка, то він брехав би, як собачка”, „Якби шевцеві не

правило, то його б скривило”, „Якби шевцеві не щетина, то пропали б жінка і дитина”¹².

У середовищі шевців побутував анекдот, у якому протиставлялися українці та росіяни. „Кацап і українець засперечалися, чия мова краща. Кацап каже – голянице, а українець – халява– а– а –а”¹³.

Період фінансової скрути, який наставав після Різдва, шевці виразили у такій приказці: „Сонце вгору, шевці вниз”¹⁴. Технологію заправлення конопляної дратви у свинячу щетину вони передавали учням алегорично: „Як заженете свиню у коноплі, будете сапожниками”¹⁵. У Березні про якість взуття жартували: „Гарантію даю, що від Покрови до Вознесіння будеш носить”, маючи на увазі відстань від храмів Покрови Пресвятої Богородиці до Вознесіння Хрестового. Або казали: „Моє діло з рук збути, а з ніг вони самі звалиться”¹⁶.

У середовищі шевців народилися своєрідні мовні кліше, які характеризували неякісний товар та його виробників. Погано виготовлені чоботи називали „лепеники”, „перепічки”, їх виробників – „колупанці”, „партачі”¹⁷.

Про одного з них розповідали бувальщину. „У шевця не було вичиноної устілки, то він одрізав із живої, з шерстю. Дядьки розпізнали, кажуть – тікай з базару, бо тебе поб'ють. А він – я сам їх шукаю. Побачив того дядька – на твої гроші назад, я тобі не тії чоботи продав. Я зробив попу з Брусилова, він просив вставити устілку з шерстю, щоб нога не потіла. Так той дядько ще й могорич йому поставив, щоб залишив йому попові чоботи»¹⁸.

Серед шевців побутували різні вірування та уявлення. Збираючись на торг, вони зверталися за допомогою до Бога: „Дай Бог продать”. Щоб чоботи добре розходилися, на перші зароблені гроші плювали або торкалися ними товару¹⁹.

Чоботи на ярмарку вихваляли так: „Добренні і пошиті ловко”²⁰.

Подаємо розповідь шевця Григорія Михайловича Михальова із села Олишівки Чернігівської області про його промисел у післявоєнний період.

„Після війни було важко. Тоді пуд муки продавали за 800 рублів. Ми з батьком круглий год сапожничали, чинили, то у нас був хліб і до хліба, а люди ж пухлі були. З 4-х ранку до 12 ночі три пари чобіт у нас виходило. Ми шили простий товар – пришви, витяжки, бабам на Десні на льоду більйо стіраць, і хромові чоботи шили. Ми добре робили, то люди до нас ішли. А як будеш перепічки ліпить ...

Я возив чоботи у Чемер на базар. А тоді ж вечірки... Ми пошили шість пар женських хромових чобіт, глазур навели, так вони аж мигають. Як найшло баб... Мені чоботи. – Пожалуйста. Скільки? – 200 рублей. Забрали три пари. А у вас іще є? – Зараз принесу. Одна дівка хромові помірjala. Скільки? – Сімсот, но хромові. Нікому не давайте, я зараз побіжу до матері, принесу гроші. Як окружили мене – приніс, розмели. Батько мені казав по 175 рублів продавати, а я по 200. Одна пара осталась. Баба – Синок, у мене не хватає грошей. А скільки у вас грошей? –160. Натє.

На другий раз взяв 5 пар чобіт, веде мене дівчина до своєї матері. А там дівчат повна печ, красавиць таких, що і в Олишівці нема. Наділа – оце чоботи! Крутиться. Скільки? – 700 рублей. Мати витягує зі столика. Оце поросят продала, дочкам чоботи куплю. Забрали у мене 5 пар по 700 рублей”²¹.

Згідно з викладеним матеріалом, зробимо висновки.

У другій половині XIX – на початку XX століття шевський кустарний промисел Чернігівської губернії був важливою галуззю економіки Російської імперії, за радянської влади розвивався підпільно. Кількість шевців за царизму постійно зростала, у радянський період зменшувалася через репресії.

Кустарі постійно боролися за право на працю, вони вистояли конкуренцію російських шевців та спроби знищення радянською владою. Шевці залишили свої позиції тільки після того, як у магазинах з'явилося вдосталь фабричного взуття.

За царизму шевці виготовляли просте та вишукане взуття, проте найбільше так званого селянського. За радянської влади його асортимент змінився завдяки новим уподобанням населення.

Кустарі належали до активного прошарку суспільства, вони знаходили нові ринки збуту, успішно вели комерційні справи.

Шевці постійно розвивали своє ремесло – освоювали нові технології та інструменти, використовували для пошиття взуття нові види шкір. Деякі їхні вироби можна вважати зразками народного мистецтва.

1. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.,1851. – С. 32.
2. Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К.,1989. – С. 23; Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Ч.,1914. – С. 25, 26.
3. Рыбалкин М. Картинки действительности // Селянин., 1912. – № 18. – С.561.
4. Покульский Н.А. Краткие очерки... – С. 28.
5. Шостак И. Коропские сапожники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 6-7. – С. 156.
6. Записано у с. Березному від шевця Лозка П.Д.
7. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І., 1924 р.н.
8. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С. 27.
9. Там само. – С.28; Плавтов Л. Краткий обзор ... – С. 25.
10. Каталей В.И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т.1. – Спб., 1892. – С.285.
11. Шостак И. Коропские сапожники ... – С.163.
12. Рыбалкин М. Картинки действительности ... – С.5 63.
13. Каталей В.И. Кустарная промышленность ... – С. 286.
14. Рыбалкин М. Картинки действительности ... – С.562, 563.
15. Плавтов Л. Краткий обзор ... – С.25.
16. Шостак И. Коропские сапожники... – С.162.
17. Рыбалкин М. Картинки действительности ... – С.564.
18. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., 1925 р.н.
19. К вопросу о березнянских сапожниках // Селянин. – 1912. – № 20. – С. 631.
20. Записано у м. Семенівці від шевця Верховня О.І., 1932 р.н.
21. Записано у с. Березному від шевця Слісаренка М.М., 1929 р.н.
22. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 163.
23. Каталей В.И. Кустарная промышленность ... – С. 286.
24. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К., 1923 р.н.
25. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С.27.
26. Домонтович М. Черниговская губерния. – Спб. 1865. – С.602.
27. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С. 27.
28. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 162.
29. Шостак И. Коропские сапожники. – С. 162.
30. Домонтович М. Черниговская губерния. – С. 599.
31. Плавтов Л. Краткий обзор ... – С. 27.
32. Каталей В.И. Кустарная промышленность ... – С.387.
33. Рыбалкин М. Картинки действительности. – С. 563.
34. Записано у с. Березному від дочки шевця Кроток Г.І.,1934 р.н.
35. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., 1925 р.н.
36. Плавтов Л. Краткий обзор ... – С. 25, 26.
37. Записано у м. Семенівці від шевця Бондаренка М.М.,1931 р.н.
38. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є.
39. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., 1928 р.н.
40. Сапожная и портняжная мастерская в с. Тихоновичах Сосницкого уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №1. – С.16.
41. Радульская учебная сапожная мастерская // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №3. – С. 51– 53.
42. Польові дослідження автора.
43. Записано у м. Семенівці від шевця Жука В.П., 1923 р.н.
44. Польові дослідження автора.
45. Записано у с. Березному від шевця Глебка С.М., 1955 р.н.
46. Записано у м. Семенівці від шевця Жука В.П.
47. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І.
48. Записано від шевців Березного та Семенівки.
49. Записано у м. Коропі від дочки шевця Токаревої О.А. та у м. Глухові від онука шевця Савчука В.В.
50. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.,1930 р.н.

51. Записано у с. Березному від шевця Лозка П.Д.
  52. Записано у м. Семенівці від шевців Моторого І.І та Кейкуха Г.Є.
  53. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., 1932 р.н.
  54. Записано у м. Середина-Буда від шевця Сербінова М.П., 1928 р.н.
  55. Записано у м. Семенівці від шевця Жука В.П.
  56. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
  57. Записано у м. Коропі від дочки шевця Токаревої О.А.
  58. Записано у м. Глухові від онука шевця Сайчука В.В.
  59. Польові дослідження автора у м. Семенівці.
  60. Польові дослідження автора.
- ***
1. Степовая Н. Малорусская народная одежда // Киевская старина. – 1893. – №12. – С. 449.
  2. Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Ч., 1914. – – С. 102.
  3. Польові дослідження автора.
  4. Польові дослідження автора.
  5. Шостак И. Коропские сапожники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 6-7. – С. 163.
  6. Запис у м. Семенівці від Старошука В.Я., 1938 р.н.
  7. Пономарьов Н.В. Краткий обзор кустарных промыслов. – Спб., 1898. – С. 83.
  8. Там само; Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К., 1989. – С. 30.
  9. Польові дослідження на Лівобережному Поліссі. Чоботи з колекції Музею народної архітектури та побуту України НАН України.
  10. Записано у м. Середина-Буда від шевця Шаматульського В.В.
  11. Записано у с. Літки Броварського району Київської області від шевця Пучка П.П., 1928 р.н
  12. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І., 1930 р.н.
  13. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
  14. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
  15. Польові дослідження автора.
  16. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 34.
  17. Польові дослідження автора.
  18. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
  19. Записано у м. Глухові від Савицької Р.П.
  20. Польові дослідження автора.
  21. Черевики з музейного фонду Краєзнавчого музею м. Ічні Чернігівської області.
  22. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині // Українське гончарство. – О. 1994 – 1995. – №2. – С. 38.
  23. Записано у м. Середина-Буда від шевця Шаматульського В.В.
  24. Польові дослідження автора у Семенівці, Березному, Коропі.
  25. Записано у м. Коропі від Іванченко Л.Ф., 1936 р.н.
  26. Польові дослідження автора у Березному, Коропі, Глухові.
  27. Польові дослідження автора у Середино-Буді, Березному, Коропі, Літках.
  28. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 163.
  29. Польові дослідження автора в Олишівці і Середино-Буді.
  30. Записано у селі Літки Київської області від Краснощок Г.Ф., 1927 р.н.
  31. Записано у селі Березному від шевця Кравченка Федора Івановича.
  32. Зберігаються у краєзнавчому музеї с. Хоробичі Городнянського району Чернігівської області.
  33. Записано у м. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
  34. Польові дослідження автора.
  35. Польові дослідження автора.
  36. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
  37. Записано у м. Коропі від Токаревої О.А., шевця Верченка І.Я. та у с. Седневі від Кожум'яченка М.О.
  38. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І. та у с. Літках від шевця Слюсаря Г.М. 1924 р.н.
  39. Дослідження автора у Семенівці, Олишівці, Березному, Коропі.
  40. Польові дослідження автора.
  41. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К., у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
  42. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
  43. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 162.

44. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М. та у с. Березному від шевця Слісаренка М.М., 1929 р.н.
45. Записано у с. Семенівці від шевця Барабаша М.К., у м. Березному від шевця Кравченка Ф.І, у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
46. Польові дослідження автора.
47. Записано у с. Літках від шевця Пучка П.П.
48. Записано у м. Седневі від шевців Куся П.І., Шевченка М.П., 1921 р.н., у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І, у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
49. Записано у м. Семенівці від шевців Старошука В.Я., Кейкуха Г.Є.
50. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у с. Березному від шевця Слісаренка М.М., у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., у м. Середина-Буда від шевця Шаматувського В.В.
51. Записано у с. Березному від шевців Слісаренка М. М., Кравченка Ф.І., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у м. Коропі від шевця Верченка І.Я.
52. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І., у м. Глухові від майстра по ремонту взуття Кононенка М.І., 1924 р.н.
53. Записано у м. Березному від шевців Глебка С.М., Глебка І.Г., 1924 р.н., дочки шевця Кроток Г.І., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у м. Семенівці від шевця Моторого І.І.
54. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
55. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С.30.
56. Записано у с. Березному від шевця Слісаренка М.М.

***

1. Балущок В. Світ Середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С.13,16-17.
2. Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К., 1989. – С. 28.
3. Каталей В.И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности России. – Спб., 1892. – Т.1. – С. 303.
4. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
5. Записано у с. Березному від шевця Слісаренка М.М.
6. Записано у м. Семенівці від шевця Верховня О.І., 1932 р.н.
7. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Ч., 1874. Кн. 5. – Кн.5. – С. 139.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Ч., 1874. – Кн. 6. – С. 450.
9. Шишацкий-Ильич А. Местечко Олишевка. – Ч., 1854. – С. 21.
10. Записано у с. Березному від шевців Глебка С.М., Лозка П.Д.
11. Записано у с. Березному від шевця Глебка С.М.
12. Василенко В.И. Опыт толкового словаря по народной технической терминологии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству 12 Археологического съезда. – Х., 1902. – С. 211.
13. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я.
14. Записано у с. Березному від кравця Кравченка Ф.І.
15. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
16. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
17. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у с. Семенівці від шевця Моторого І.І.
18. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
19. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І.
20. Записано у с. Березному від шевця Глебка С.М.
21. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.

В работе исследуется история развития сапожного кустарного промысла на Левобережном Полесье, ассортимент, крой, технология изготовления обуви, а также быт и обычаи кустарей.

Ключевые слова: сапожник, кустарь, сапожный кустарный промысел, изготовление обуви сапоги „втыжки“, кроеная обувь, быт сапожников, обычаи сапожников.

In work the history of development of a shoe handicraft craft on Levoberejne Polissia, technology of manufacturing of footwear, and as a life and customs handicrafts is investigated.

Key words: shoemaker, handicraft, shoe handicraft craft, manufacturing of footwear, boots "vutijaki", modeling footwear, life of the shoemakers, customs of the shoemakers.